

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Людмила Чаплінська
(Хмельницький)*

Німецькі військові розвідувальні відділи «1с»: завдання та діяльність на території України у 1941–1944 рр.

Chaplynska L. German military intelligence units «1c»: tasks and activities on Ukrainian territory in 1941–1944.

The author investigated the structure and activity of intelligence units «1c» of «Abver» on occupied territory of Ukraine (1941–1944).

У планах «блискавичної війни», спланованої керівництвом Третього рейху, відповідальні завдання покладалися на потужну, розгалужену армійську розвідувальну службу. Ще у 1938 р. німецьке командування провело реорганізацію німецької військової розвідки та контррозвідки «Абвер» і створило Управління «Абвер-закордон» при штабі верховного командування збройних сил Німеччини.

Діяльність підрозділів «Абверу» на території України в період Другої світової війни практично не досліджувалася цивільними дослідниками через відсутність відкритого доступу до джерельної бази. Здебільшого, у виданнях публікувалися деякі документи щодо загальної структури «Абверу», спогади ветеранів розвідки

та контррозвідки про окремі операції¹. У сучасній вітчизняній історіографії один з перших загаду проблему почала вивчати співробітниця Інституту історії України НАН України кандидат історичних наук Т. В. Вронська².

Метою даної статті стало дослідження функціонування німецьких військових розвідувальних відділів в Україні протягом 1941–1944 рр.

Головним завданням Управління «Абвер» було проведення широкомасштабної розвідувальної та підривної роботи.

У відповідності до поставлених завдань в Управлінні були сформовані відділи:

- «Абвер 1» — розвідка;
- «Абвер 2» — саботаж, диверсія, терор, повстання;
- «Абвер 3» — контррозвідка;
- «Аусланд» — іноземний відділ;
- «ЦА» — центральний відділ.

З початком війни проти СРСР «Абвер» розгорнув активну шпигунську та диверсійно-терористичну діяльність на фронті, а також в радянському тилу. На територію СРСР разом із військами німецько-фашистської армії було направлено значну кількість спеціальних розвідувальних органів — оперативних груп і особливих команд.

Штаб німецького військового з'єднання від дивізії та вище складався з 3-х основних відділів: оперативного — «1а», відділу тилу — «1в», розвідувального відділу — «1с» («1ц»). Останні займалися збиранням та обробкою інформації про дислокацію підрозділів, аналізом бойової підготовки та морального стану особового складу підрозділів Червоної армії, профілактичною роботою в частинах німецької армії по боротьбі зі шпигунством, радіопробандою та поширенням антирадянських листівок на передовій лінії фронту, військовою цензурою. Це були пункти, де концентрувалася вся розвідувальна інформація для її подальшого аналізу та реалізації.

¹ Див.: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1 – М., 1995; *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки 1933–1945. – М., 1991.

² *Вронська Т.В.* Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 113–125.

Відділи «1с» співпрацювали з диверсійними абверкомандами та абвергрупами, що діяли при відповідних з'єднаннях німецької армії, ставили перед ними конкретні завдання щодо розвідувальної роботи в тилу радянських військ. Співробітники відділу «1с» допомагали агентам «Абверу» переходити лінію фронту.

Поліцейський орган військової контррозвідки діючої армії — Таємна польова поліція «Гехаймфельдполіцай» (GFP) теж координувала свою діяльність з відділами «1с». На фронті підрозділи GFP були представлені групами при штабах армійських угруповань, армій та польових комендатур. Підрозділи очолювалися відповідно директорами та комісарами польової поліції.

Директори польової поліції підпорядковувалися шефу польової поліції та відділу «1с»/АО³ армійського угруповання, а комісари, у свою чергу, звітували перед керівником польової поліції відповідного армійського угруповання та одночасно перед абверофіцером відділу «1с» армії чи польової комендатури.

Абверофіцери ставили підрозділам польової поліції конкретні завдання, визначали райони діяльності, затверджували плани роботи та контролювали їх виконання. Хоча органи GFP, у зоні військових дій, мали право проводити арешти підозрілих осіб, вести слідство, але міра покарання санкціонувалася абвер офіцером. Смертні вироки також виконувалися лише після затвердження їх керівництвом відділу «1с».

Контррозвідувальний орган «Зондерштаб Р» — «Особливий штаб Росія» працював у тісному контакті з органами СД і GFP, а також із відділами «1с» військових частин, комендатур у районних та окружних центрах, куди передавав матеріали для опрацювання. Резидент «Зондерштабу Р» повинен був надати співробітникам відділу «1с» інформацію про агентів, які залишалися на звільненій радянськими військами території.

У розпорядженні відділу «1с» кожної армії знаходилася група агентів-диверсантів, укомплектована з числа місцевих жителів та колишніми радянськими військовополоненими.

Агент, що перейшов лінію фронту, мав з'явитися у відділ «1с», у розпорядженні якого знаходився, або передати здобуті відомості у розвідувальний відділ найближчої військової частини. Таким

³ Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. — М., 1952. — С. 423.

чином, створювалися умови для оперативного використання розвідувальної інформації.

Майже всі агенти, незалежно від того, яким органом вони були завербовані, чиї завдання виконували, при поверненні використовували пароль, у якому фігурувало позначення «1с». Наприклад:

- «“1с” Пушкін» — пароль агентури абвергрупи 101⁴;
- «Дойч агент “1с”» дивізіон 102» — абвергрупи 102⁵;
- «Штаб “1с” корпусу, який брав Елісту» — абвергрупи 103⁶;
- «“1с” — частина 301» — пароль абвергрупи 301⁷;
- «“1с” СД» — пароль агентури «Цеппеліна»⁸.

Абвергрупа 204 мала усний пароль і письмовий пропуск — невеличкий квадратний аркуш паперу з написом «1с»⁹.

Значна кількість інформації про підрозділи Червоної армії здобувалася відділами «1с» шляхом радіоперехоплення, телефонного підслуховування, за допомогою агентурної розвідки «Абвер», результатів авіарозвідки, захоплених трофейних матеріалів.

Розвідувальні відділи «1с» розгорнули активну діяльність у таборах військовополонених для отримання інформації від військовослужбовців Червоної армії.

В архіві Управління СБ України у Хмельницькій області зберігаються дві справи, які висвітлюють структури, форми і методи роботи цих відділів серед військовополонених Проскурівського шталагу та Славутського «Гросс-лазарету».

Для своєчасного отримання потрібної інформації співробітники розвідувального відділу проводили допити військовополонених одразу ж після захоплення їх у полон. Для цього перекладачі відділу «1с» виїздили до відповідних пунктів збору. Другий етап опитування проводився працівниками відділу після прибуття військовополонених до постійних таборів (шталагів). Новоприбулих обшукували, вилучали особисті документи (у подальшому німці

⁴ Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. — С. 58.

⁵ Там же. — С. 64.

⁶ Там же. — С. 68.

⁷ Там же. — С. 181.

⁸ Там же. — С. 525.

⁹ Там же. — С. 145.

використовували їх для спорядження агентури, яка направлялася у радянський тил). Потім записували біографічні дані, «опитували про розташування частин Червоної армії, озброєння, настрої цивільного населення»¹⁰.

Після допитів складалися письмові звіти, на підставі яких начальник відділу «1с» проводив відбір військовополонених для подальшої роботи.

Полонені протоколів допитів не підписували, свідчення оформлялися у вигляді повідомлень, а конкретні розвідувальні дані наносилися на карту оперативної обстановки та обов'язково доводилися до відома начальників оперативних відділів штабів.

Отримана інформація у поєднанні з даними периферійних органів «Абвера», команд і груп «Абвер 1», котрі займалися збором розвіданих про Червону армію, оборонні споруди на ділянках фронту, надсилалися до штабу «Валлі» та відділів «1с». Наприклад, «Абверкоманда-305», що знаходилась у Проскуріві, переважно займалася тим, що концентрувала в своїх руках матеріали діяльності радянських розвідувальних органів, що надходили із Абвергруп, підпорядкованих «Абверкоманді», а також інших контррозвідувальних органів. Зокрема, «Абверкоманда-305» із цією метою підтримувала постійний зв'язок із Проскурівською фельдкомендатурою та румунським органом контррозвідки, що дислокувався у м. Жмеринці. На підставі отриманих матеріалів, «Абверкоманда-305» складала схематичні картки дислокації органів радянської розвідки, в тому числі й спеціальних розвідувальних шкіл, вказуючи у пояснювальних записках характер їх діяльності, постійний склад і виявлених осіб, які навчалися у розвідувальних школах.

Складені таким шляхом документи направлялися у штаб «Валлі-8» та у відділ «1с» АО Північно-українського фронту¹¹.

У свою чергу, підлегла «Абверкоманді-305» «Абвергрупа 314» займалася виявленням агентури радянської розвідки, виконувала завдання з знешкодження диверсійних груп, партизанських загонів і націоналістичних формувань. Кожна «Абвергрупа» за місцем дислокації в радіусі 50–60 км створювала мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів). Мельдекопфи очолювали зондерфюрери, які керували розвідувальною діяльністю та вербуванням агенту-

ри у своєму районі. Зокрема, в «Абвергрупі 314» було 10 зондерфюрерів¹².

Крім того, при «Абверкоманді-305» було 5 штатних агентів. Як правило, вони використовувалися для проведення агентурної розвідки серед націоналістичних формувань і груп.

Не менш важливим завданням відділу «1с» німецького розвідоргану «Абвер», було вербування агентури із середовища військовополонених і цивільного населення.

Зокрема, офіційний співробітник «Абверу», котрий працював на посаді перекладача Славутського «Гросс-лазарету», зондерфюрер відділу «1с» Й. Ренер отримав завдання від заступника начальника відділу Таушера «підібрати осіб із числа вороже настроєних до радянської влади для вербовки їх в якості агентів розвідоргану “Абвер”. За мету ставилося отримання від них відомостей про настрої радянських військовополонених, які знаходилися в “Гросс-лазареті 357”. Цю категорію осіб [...] підбирати із числа військовополонених, колишніх бійців Червоної армії»¹³.

При вербуванні агентів із числа військовополонених перевага надавалася особам, які добровільно перейшли на бік німців, військовослужбовцям, що розповіли докладну інформацію про частини Червоної армії.

Зрадники, які погодилися співпрацювати з окупантами, заохочувалися поліпшеним харчуванням, тютюновими виробами, полегшеними умовами праці. Решту полонених чекала смерть від голоду, катувань і непосильної праці.

Зокрема, німецькі «лікарі» у Славутському «Гросс-лазареті» використовували в'язнів як «піддослідних» для випробувань нових методів лікування, виявлення граничних можливостей людського організму. В результаті за неповними даними у таборі загинуло 150 тис.¹⁴ військовополонених.

Неймовірна скупченість у таборах сприяла швидкому поширенню інфекційних захворювань. Колишній в'язень І. Я. Хуажев розповідав про спосіб, завдяки якому фашистам вдавалося поселити у переповнені бараки нові партії військовополонених. Вони «пострілами з автоматів ущільнювали приміщення і люди мимо-

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

¹¹ Там само, ф. 4, спр. 4, арк. 42.

¹² ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 4, спр. 4, арк. 22.

¹³ Там само, ф. 5, спр. 12338, арк. 26.

¹⁴ Там само, арк. 82.

волі тісно притулялись один до одного»¹⁵. «В одному блоці знаходились хворі на тиф і туберкульоз, кількість хворих сягала 1800 осіб, хоча [блоки] розраховані були на 400 осіб»¹⁶.

Основною причиною високої смертності було виснаження та інфекційні захворювання. Колишній військовополонений А. В. Севрюгін, зокрема, повідомляв: «Люди навколо мене помирали сотнями. Біля мене щоденно помирали 9–10 осіб. Мертвих відвозили, місця займалися новими хворими, а ранком повторювалася та ж картина. Колосальна смертність доходила до 300 осіб в день»¹⁷.

За порушення табірної режиму військовополонених кидали в карцер, де більшість помирала. Хворих і поранених закопували у могили заживо. Виснажених людей примушували важко працювати, знесилених конвоїри розстрілювали на місці. Задля «розваги» гітлерівці проводили для військовополонених крос: напівживих людей змушували бігати навколо будівель табору.

Тому і не дивно, що в умовах тотального знущання фізично виснажені, морально надломлені полонені ставали на шлях зради і схилялися до співпраці з німецькими розвідувальними органами.

Типовими були випадки, коли інформаторів, що відзначалися особливою «старанністю» та «активністю», німці звільняли від важкої праці і надавали їм посильну роботу у таборі. Вони користувалися певними привілеями: носили німецьку форму (без знаків розпізнавання), мали окреме житло, харчувалися в їдальні для німецьких вояків.

Розвідувальну роботу у таборах проводили офіційні співробітники розвідорганів і спеціально завербовані з цією метою агенти з числа військовополонених. Агенти також використовувалися в якості вербувальників.

Співробітники «Абверу» цілком слушно сподівалися, що колишніх військовополонених можна швидше підготувати до агентурної роботи і їх простіше укорінити в частинах Червоної армії.

Внутрішньотабірна агентура вербувалася, головним чином, з пропагандистів, поліцейських, старшин бараків. Ці агенти використовувалися і як резиденти: мали на зв'язку 5–10 інформаторів з числа військовополонених.

Кожен завербований давав письмове або усне зобов'язання співробітництва. На агента заповнювалася спеціальна картка з біографічними даними і характеристикою. Якщо він вибував з табору (для конспірації агентів періодично перекидали із одного табірної відділення до іншого), картка направлялася до нового місця призначення. Кожному агенту присвоювався певний номер. У списках в'язнів табору навпроти прізвища кожного завербованого ставилася літера «V»¹⁸.

Один із службовців відділу «1с» при Проскурівському шталазі свідчив: «Їх всіх (маються на увазі завербовані особи. — Авт.) не називали у нас агентами, а говорили, що це “довірені”»¹⁹. В офіційних документах, звітах «часто були такі вислови: «на основі повідомлення місцевих», не вказуючи номерів довірених»²⁰. Цим самим німці конспірували агентуру на випадок потрапляння матеріалів до радянської розвідки.

Враховуючи рекомендації німецьких контррозвідувальних і поліцейських органів та за їх активним сприянням, співробітники відділу «1с» підбирали агентуру з числа цивільного населення. Головним завданням її стало викриття підпільних організацій, партизанських загонів та груп, встановлення їх чисельності та наявності у їх складі працівників НКВС–НКДБ.

Для знищення командирів та особового складу партизанських загонів, проведення контрпропаганди, створювалися лжепартизанські групи, що направлялися у райони дислокації партизан.

Офіцери «Абверу» вербували агентуру, погрожуючи арештом або відправкою до Німеччини, використовували важке матеріальне становище громадян. При вербуванні застосовували методи підкупу і погроз, заарештованим за дійсні чи надумані вчинки пропонували спокутувати свою провину роботою на «Третій рейх». Перевага надавалася колишнім членам ВКП(б) та ВЛКСМ, профашистські настроєм особам, а також особам, що мали зв'язки із особовим складом партизанських загонів.

Іноді радянських громадян через провокацію втягували у підпільні антифашистські організації, а потім під загрозою репресії вербували.

¹⁵ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 12338, арк. 79.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 82.

¹⁸ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

¹⁹ Там само, арк. 33.

²⁰ Там само.

Про цікавий метод вербовки агентів з числа цивільного населення розповів співробітник відділу «1с» при Проскурівському штабі № 355. Вербувальники «видивлялися, коли в сім'ї чи господарстві є худа молочна корова. Тоді цього господаря під слухним приводом запрошували до табору, де вели бесіду, з'ясовували його ставлення до радянської влади і коли він висловлювався негативно, тоді йому пропонували привести в табір свою худу корову, а взамін йому давали із господарства табору добру молочну корову і тут же здійснювали вербовку. Завербованому вже давали вказівку радити своїм знайомим звертатися в табір для обміну поганих корів на кращих»²¹.

Зустрічі з агентурою, інформаторами відбувалися у канцелярії «Абверу». Агентів викликали туди під різними приводами: нібито з метою прибирання приміщень, зачищення двору перед штабом або для виконання будь-яких інших робіт. Відвідування відбувалося у визначений день і час, для цього складався спеціальний графік. Також друкувалися спеціальні бланки, які заповнювалися лише тією особою, яка зустрічалася з агентом. Приймали «довіреніх осіб» тільки офіцери, у разі необхідності на зустрічі був присутній ще перекладач, який одночасно стенографував повідомлення. Повідомлення редагувалися абверофіцером, друкувалися та відправлялися у відповідні інстанції.

Для агентури з числа цивільного населення передбачалися спеціальні перепустки, що давали їм можливість вільно проходити на територію табору.

Відділ «Абвер» «1с», котрий обслуговував Проскурівський штаб № 355, мав розгалужену агентурну мережу серед військовополонених і цивільного населення (загальна чисельність агентів досягала 300 осіб)²².

За доносами інформаторів офіцери Червоної армії, політпрацівники, євреї, виявлені серед військовополонених, передавалися Службі безпеки. За період з травня 1942 р. до грудня 1943 р. у таборі «було виявлено 8 офіцерів Червоної армії, комісарів тобто політпрацівників, осіб єврейської національності від 40 до 50 осіб, які були відправлені в СД — каральний німецький орган»²³. Назад ніхто не повернувся ...

На основі матеріалів, зібраних агентурою, результатів допитів, негласної роботи офіцерів «Абверу» серед радянських військовополонених складалися розвідувальні зведення, систематично виходили спецповідомлення про настрої радянських громадян і виявлення осіб, які проводили в таборі прорадянську пропаганду.

Розвідувальні дані містили відомості, що стосувалися дислокації військових заводів та аеродромів, типів і кількості літаків, розташування механізованих частин на фронті, нових видів озброєння, стану постачання військ провізією та обмундируванням, настроїв офіцерів і солдатів Червоної армії тощо.

Всі ці повідомлення відсилалися у Берлін Генеральному командуванню німецьких військ у справах військовополонених²⁴.

Відділи «1с» також проводили агентурну роботу у військових формуваннях, створених німцями з числа громадян, котрі виявили бажання служити фашистам. Старшин рот, які часто були і резидентами, підбирали з числа так званих «російських добровольців» (Хіві) — кандидатів для вербування.

Вербування агентури проводили зондерфюрери-перекладачі відділу «1с». При цьому від завербованих ніякої підписки не вимагали.

Контррозвідувальна робота проводилася спеціальними представниками «Абвер-3» — абверофіцерами, котрі в офіційних документах називалися «1с»/АО. Вони перебували у штатах відділів «1с» армійських угруповань та армій.

Відділи «1с» були важливою ланкою в розгалуженій системі німецької розвідки, вони проводили значну роботу по збору і обробці розвідувальної інформації щодо Червоної армії, відігравали провідну роль в організації агентурної роботи серед цивільного населення, військовополонених і так званих «російських добровольців», сприяли організації місцевих військових комендатур, формували каральні загони для боротьби з партизанами. Але, незважаючи на великий обсяг здійснених розвідувальних заходів та масштаби диверсійних акцій, плани німецького гітлерівського командування зазнали фіаско.

²¹ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

²² Там само.

²³ Там само, арк. 69.

²⁴ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 49.